

Figura dela v slovenskem ljudskem pripovedništvu

Alenka
Goljevšek

Naj mi bo dovoljeno, da témo, ki se ji posveča naše srečanje, na lastno pest nekoliko razširim. Umetnost nasploh in literatura posebej je v primerjavi s starostjo človeka mlada; ni od nekdaj. Nastala je iz neprimerno starejših oblik: iz mita — obreda, iz ustnega izročila. Ljudsko pripovedništvo še ni literatura, je pa izvir literature; bilo bi nepravilno, če bi bilo spregledano. Zato se moj prispevek ukvarja s figuro dela v slovenskih ljudskih pravljicah.

Današnji človek, človek moderne znanstvene dobe, doživlja samega sebe kot bitje potreb. Ta opredelitev je v osnovi negativna namreč v tem smislu, da potrebujemo zmeraj le tisto, česar *nimamo*; če hočemo ta primanjkljaj zapolniti, moramo iz sveta, ki nas obdaja, aktivno iztrgati sredstva za zadovoljevanje potreb. Ta nenehna akcija, brez katere se človek ne more ohraniti, je delo; z delom proizvajamo sebe in svet, v katerem živimo.

Novoveški človek se torej razume kot izvir in nosilec akcije, to je kot subjekt, vse drugo, kar je od njega različno, pa postane predmet njegove akcije, to je objekt. Bistvo človeka je prav njegova subjektivnost, ne pa človek v celoti; zato je subjekt tudi do dela samega sebe razpložen kot do objekta. Njegov odnos poteka v znamenju agresivnosti *proti* objektu. Notranji in zunanji svet sta tu kot nekaj, s čimer se je treba boriti, kar je treba obvladati. Boj navznoter, razvijanje »višjih« produktivnih sposobnosti (npr. uma) zoper »nižje« receptivne, če uporabim Marcusejeve pojme (npr. čustvo, fantazija) se dovršuje v nenasitni težnji po obvladanju zunanjega sveta. Naše predstave o tem svetu so »simboli za točke agresije« (Max Scheller), svet je »provokacija«, »projekt« (J. P. Sartre); ko projekt uresničujemo, zadevamo na »odpor«, se borimo s »težavami« itn., z eno besedo: delamo. Ker pa delo ne proizvaja le sredstev za zadovoljitev potreb, ampak tudi potrebe same, saj se v delovnem procesu nenehoma spreminjamo, postaja delo nekakšen nezaustavljiv mehanizem, ki se hrani in regulira sam iz sebe in se ne more na nobeni točki odpočiti in ustaviti (vsako delo povzroči še več dela). Zato je ena najstrože varovanih vrednot današnje družbe — ne glede na družbeni red, na primer kapitalizem ali socializem — *proizvodnost*, to je neskončno napredujoče nadomeščanje nekontroliranega naravnega okolja s kontrolirano tehnično sredino. Z napredkom civilizacije množina dela nezadržno raste; vse več energije (dela, produkcije) gre za ustvarjanje umetnega (meta)sveta, sveta na drugo, tretjo in tako naprej potenco (govorimo npr. o sekundarnih, terciarnih itn. dejavnostih).

Tako postaja delo temeljna opredelitev človeka. Z njim človek šele uresničuje sebe, »uresničuje svoj osebni materialni in moralni interes«, »svoje osebne in družbene potrebe«, »razvija svoje delovne in druge ustvarjalne sposobnosti«; opredeljuje ga v njegovi biti in bivanju ali po domače, z jedrnatostjo vseh splošno priznanih resnic: »kdor ne dela, naj ne je« in »brez dela ni jela«. Človek je izgubil pravico do eksistence, nadomestil ga je delavec.

Kako je ob vsem tem z umetnostjo? Je tudi umetnost premaknila svoj zorni kot in se posvetila delavcu? Je delo osnovna in prevladujoča téma umetnosti?

Odgovor je: ne. Umetnost, razen zelo redkih izjem — se zanima za vse drugo prej kakor za delo.

Kaj je potemtakem umetnost? Fikcija, blebetanje sanjačev, kup bleščečih laži? Tako so mislili v helenizmu in kasneje še marsikdaj. Vzgoji škodljiva dejavnost, ki bi jo bilo treba izgnati iz države? Za to se je zavzel Platon in za njim še marsikdo. Je umetnost notranja emigracija v slonokoščeni stolp izvoljencev? Take misli je gojila romantika in ne samo ona. Je umetnost prava in neprava in kaj sploh počne?

Odgovor na ta vprašanja bi utegnil biti za našo témo zanimiv.

Umetnost je oblika kulture, nastala je torej iz kulturnega delovanja človeka, iz rituala — mita. Mit in ritual sta neločljiva, kajti mit ne gledamo niti ne poslušamo. Mit se preživlja, je akcija; soudeležba v sveti zgodbi, ekstatični izstop iz sebe v paradigmatično resničnost mitskega dogajanja. Zato živi mit zmeraj deluje kot ustno izročilo: kot »sveta« beseda, ki učinkuje z ritmom in muzikalnostjo, spremljana s plesom, petjem in mimiko, ustvarjalna tiste resničnosti, ki jo imenuje. Po svojem izvoru je mit vezan na posebno obliko družbe, na arhaično plemensko družbo lovcev in nabiralcev, ki dela v današnjem smislu ni poznala. Strukturalni model teh družb je z našega stališča presenetljiv. Naravnano je tako, da dopušča le skrajno asketsko ekonomijo, ki preprečuje sleherno akumulacijo, tako akumulacijo reči kot akumulacijo ljudi. Pri tem je treba poudariti, da nikakor ne gre za nerazvit, pomanjkljiv sistem, ki ne bi zmozel ali znal ustvariti tistega, kar bi sicer rad (bogastva, dobička, akumulacije), pač pa za skrbno izdelan, kompleksen in koherenten sistem varnostnih zaklopov in mehanizmov, ki *blokirajo* produkcijo, omogočajo dosego življenjskega minimuma za vse in nič več. Arhaične družbe producirajo za življenje, ne živijo za produkcijo. Zato delo v teh družbah ni niti obveznost niti vrednota; še najbolj je podobno igri. (Mnoga plemena imajo isti izraz za delo in igro.) Dela zmeraj manjšina, delitev dela pa uravnavajo predvsem kulturne, ne naravne, npr. biološke norme. Arhaične družbe načrtno tratijo najbolj produktivne sile in s tem dosegaajo skrajno lagoden in brezskrben življenjski ritem.

Našemu pogledu se tak način življenja kaže kot neracionalen, lahkomiselni in beden. Kadar pridejo tkim. »primitivci« do hrane, razsipno pojedjo vse do zadnje mrvice, ne da bi kaj shranili za naslednji dan. Zakaj neki, ko »jutri« prinese isto kot »danes«: novo hrano? Če so dobro plačani, delajo manj, ker prej dosežejo potrebni minimum. Dajmo jim boljše orodje — pa bo njihov delovni čas krajši. Poučimo jih o koristnosti poljedelstva, pa se bodo uprli: da bi orali, sejali, želi? Čemu? Saj raste vendar toliko dobrih rastlin samih od sebe.

Princip razlike je pravzaprav preprost. Izrazil ga je modrec Demokrit, ko je dejal: »Ni bogat, komur manjka, in ni reven, komur ne manjka«.

Moderni ljudje imamo neskončno vrsto potreb, zato nam kar naprej kaj manjka; torej živimo v histerično naprezajoči se revščini. Primitivec ima skrajno malo potreb, ki jih zlahka in mimogrede zadovolji; torej živi v lagodnem izobilju. Revščina in bogastvo nista določljiva sama iz sebe. Sta *socialni odnos*. Če imam manj od drugih, sem reven. Če pa imamo vsi malo, to ni več revščina, temveč enakost. V taki strukturi ni tekme, ni motorja za »napredek«, zato so arhaične družbe skrajno stabilne. Omejitev bogastva in prebivalstva je cena za ekološko in vsakršno ravnotežje, ki so ga vzdržale dolga tisočletja.

Poglejmo zdaj, kako ta arhaična, nam tako tuja struktura odzvanja v ustnem izročilu, v besedni umetnosti, kakršna so pravljice.

Seveda so pravljice od svojega izvora, živega mita, že zelo oddaljene. Le barviti ostanki sveta so, ki je kot celota že davno razpadel, in na svoji dolgi poti skozi čas so se močno spremenile. Nekateri obrisi starega modela pa so še toliko razpoznavni, da se jih da rekonstruirati.

Splošno veljavna sodba o pravljičah, ki se je učimo že v šoli in jo potem kar ponavljamo, je, da pravljice s preprosto črno belo tehniko uveljavljajo docela jasen in nedvoumen vrednostni sistem: v njih se borita Dobro in Zlo in Dobro zmeraj zmaga. Pravljice dvigajo svoj glas v obrambo pravice in obsodbo krivice, junakom pa pomaga živa in mrtva narava, ki ne more mirno prenašati, da bi se v svetu šopirilo zlo. Zato so pravljice nepogrešljivo vzgojno branje za otroke. Pri tem je seveda že vnaprej jasno, kaj je dobro in kaj zlo: namreč isto kot za nas.

Zares, odrasli več ne beremo pravljič. Če bi jih, bi morali brž priznati, da so pravljice o moralnem pogledu, milo rečeno, vprašljive. Njihov vrednostni sistem — če sploh lahko govorimo o kakem sistemu — je neznansko omahljiv in protisloven: brezglavi pogum cenijo prav tako kot umikajočo se treznost, odrezav odgovor nič manj kot molk; ene priporočajo usmiljenje, druge so odbijajoče krute; ene občudujejo poštenost, druge zvijačo in goljufijo; ene pamet in bistrost kujejo v nebo, druge hvalijo preproščino in prifrknjenost; ene priporočajo budnost, za druge je spanje sredstvo preroških sanj. Itn. Pravljичni junaki nikakor niso brez madeža: pogosto ne držijo dane besede, si pomagajo s prevaro, plačujejo dobro s hudim, kajkrat so nezvesti, trmoglav, neodgovorni, brezbrizni. Če vzamemo pravljice kot celoto, so dvoumne, oz. boljše, večumne. V njih Zlo in Dobro ne nastopata kot abstraktna principa z vnaprej dano in nespremenljivo vsebino, ampak se določata sproti, iz žive konkretnosti vsakokratne situacije. Namesto jasno razmejenega in polariziranega sveta imamo v pravljičah opraviti s kaotično zmedo, v kateri se promiskuitetno mešajo različna področja bivanja; dostikrat si pravljice same niso na jasnem, kdo pije in kdo plača.

Tudi odnos pravljič do dela ni enoznačen. Za proizvodno delo pravljice ne najdejo dobre besede. Delo kot sredstvo preživljanja je muka, človeka iznakazi, vzame mu lepoto in svobodo, ga spreminja v bednega sužnja. Za človeka delavca, kolikor se z njim sploh ukvarjajo, imajo pravljice sučutje in usmiljenje. Pravljичni junaki pri takem delu tudi nikoli dolgo ne zdržijo; zaslužijo »tri krajcarje«, pa se že napotijo po svetu srečo iskati.

Docela brez milosti pa so pravljice, kadar gre za delo kot pridobitniško dejavnost. Tako delo rojeva pohlep, pohlep pa je nenasiten, pustoši naravo in ubija soljudi. Kdor grabi in kopiči, ni samo hudoben in ničvreden človek; njegov greh je kozmičen: on trga vezi med živimi bitji, ogroža življenje, vnaša v svet nemir in zlo, podira občutljivo ravnovesje sveta. Zato ga svet sam

izpljune iz svojih ust. S kaznijo ali celo smrtjo pohlepneža se porušeno ravnoesje vzpostavi. V takem odnosu zlahka prepoznamo asketsko ekonomijo arhaičnih družb, ki dopuščajo minimum za vse, nikakor pa ne akumulacije nekaterih. Odnos do sveta je opredeljen kot *dolg*: človeku je vse podarjeno, zato mora ta dar hvaležno vračati. Pridobitno delo je odklanjanje dolga, poudarjanje lastne moči, individualizem, ki ga arhaične družbe ne dopuščajo; one so bratstvo, bratstvo pa je zmeraj obenem tudi teror.

Povsem drugače je z delom v obliki različnih nalog, ki jih morajo pravilji junaki opraviti, da bi si zaslužili nagrado. V tem primeru se ne vedejo kot subjekti. Naloga jim je naložena, izbrani so zanj, uspeh pa po pravilu ni rezultat njihovega truda; nalogi so kos s čudežno pomočjo višjih bitij, katero si zaslužijo s svojim odprtim odnosom do sveta, včasih pa jih doleti po golem naključju ali po logiki situacije. Pravilen odnos torej ni k cilju stremeča dejavna volja, ampak *prepuščanje*: človek se uklanja, sprejema, kar mu je naloženo, sebe, izpraznjenega od lastne individualnosti, prepusti v uporabo in naselitev silam, ki ga presega. Taka naloga je *preskušnja*, in ko jo junak uspešno prestane, doseže srečo; največkrat je to poroka s članom kraljeve družine. Delo v tem primeru ni proizvodno, ampak *sakralno*: spomin na obred iniciacije (posvetitve), skozi katerega mora otrok, da doseže status odraslega. Preskušnje, ki so jim tako pogosto izpostavljeni junaki v pravljicah, so podobne smrti, skozi katero otrok simbolično umre in se na novo rodi kot polnopraven član skupnosti.

Spomina na sakralni pomen dela ne ohranjajo samo pravljice; prisoten je v prenekaterem ljudskem običaju, kakor nam jih je ohranilo in popisalo naše narodopisje. Za arhaičnega človeka je delo kot gola praktična dejavnost, torej kot dejavnost, ki ne sega v območje svetega, nepredstavljivo. Delo na polju in posvečeni obred plodnosti sta enako nujna momenta kozmičnega procesa rodovitnosti. Kot vse drugo je tudi polje živ prostor, kjer se spopadajo plodeče in uničujoče kozmične moči, človek pa s svojo akcijo spodbuja prve in slabi druge, se postavlja na pravo stran. Delo je ritual: vzdržuje ravnotežje, omogoča obstoj posameznika, družbe in sveta v celoti. Tudi tu se v promiskuitetni nerazločljivosti mešajo posamezno in splošno, privatno in javno, sveto in svetno.

V dolgem procesu desakralizacije, ki pospešeno teče od začetka novega veka, je tudi delo, kot vse drugo svojo sakralno dimenzijo docela izgubilo. Postalo je do skrajnosti efektivna, produktivna, k akumulaciji stremeča dejavnost, ki se je človeku odtujila in si ga podredila. Človek je postal sredstvo delovnega procesa, privesek stroja, nemo kolesce v obratu produkcije, manipulirana masa v mehanizmu porabe. Moderna družba ni predvsem potrošna, ampak v prvi vrsti produkcijska; danes človek živi za produkcijo. Naj troši, se zabava, sanjari ali se poti pri kakšni obliki rekreacije — vse to ima en sam cilj: omogočiti produkcijo, zvišati njegovo produkcijsko sposobnost.

V kritičnem odporu zoper tako razčlovečenje je skušala revolucionarna ideologija delu vrniti njegovo izgubljeno dostojanstvo. Pod geslom »delu čast in oblast« je potekala ponovna sakralizacija delovnega procesa. Vizija proletariata kot novega planetarnega občestva prihodnosti je obljubljala osvoboditev dela, odpravo njegove odtujenosti, pravično razpodelitev rezultatov dela. Delo naj bi bilo najvišja vrednota, utemeljevalna in odrešeniška.

Prav s tem pa se omnipotentnost dela šele zares dovršuje: v njem se sintetizirajo področja ekonomije, moralnosti, socialnosti, religioznega eshatologizma in še česa, v tem procesu delo dobiva kultni pomen, postaja novi mit. Ta mit izvrstno ustreza potrebam moderne, visoko produktivne družbe. Ker pa se je revolucionarna ideologija praviloma udeleževala v zaostalih, t.j. v veliki meri še arhaično strukturiranih okoljih, je prišlo do paradoksa: moderni kult proizvodnega dela se je cepil na močne ostanke arhaične ekonomije, ki je po svoji strukturi metodično neproduktivna. Rezultat tega križanja je samoblokada, kakor jo danes pri nas doživljamo na lastni koži: vsaka tendenca po razvoju v moderne oblike dela, kot jih zahteva razviti svet, trči na odpor tistih, ki jim bolj ustreza status quo. Zato namesto zahtevnega ustvarjalnega dela, ki je najbolj produktivno, gojimo, vsaj v besedah, kult najnižjega, najbolj razčlovečenega, najbolj suženjskega dela; odrešeniška vloga proletariata se je skazila v spodbujanju povprečnosti, antikulture in barbarizacije, namesto osvobojenega človeka smo dobili proizvajalca in uporabnika. Združevati hočemo stvari, ki niso združljive: samoupravljanje in administriranje, tržišče in enakost, spodbudno tekmo in socialni mir, moderno akumulacijo in arhaično redistribucijo, samostojno ekonomijo in vse obvladujočo politiko. Če povem s podobo: zelo si prizadevamo, da bi, kar se da hitro in dinamično, kot nam je v naravi, tekli v dve nasprotni smeri hkrati. V tej na mestu stoječi dirki trošimo neznanske količine energije, vrvi pa, ki nas povezujejo, zmeraj huje vibrirajo od napetosti.

Umetnost in z njo literatura se na posebni način udeležujeta tega naprežanja. Nima namena, da bi posnemala stvarnost, niti ne, da bi jo ustvarjala. Prikazuje *reakcijo* na stvarnost. Z močjo imaginarnega trga človeka iz ujetništva njegove vsakdanje prakse, iz prisile navad, potreb in delovanja, in mu tako omogoča, da se osvobaja za drugačna izkustva, da zmeraj znova prihaja v neznane kraje s svežo in bistro pozornostjo. Zato umetnost vztrajno odklanja redukcijo človeka na delovno žival ali na karkoli drugega enoznačnega. Zrasla je iz nepresojne, večumne prostranosti mita, zato v svojih okvirih skrbno varuje kompleksno celoto človekovega doživljanja; njena mnogopomenska govorica je jezik alternative, jezik distance, ki hrani možnost, da človek z vso paleto svojega doživljanja zavzame odnos do življenja v celoti.

(Prebrano na XIX. srečanju pisateljev iz alpskih dežel, Radenci, 6. — 9. 10. 1983)